SUN'IY INTELLEKT VA INSONNING ONGLI FAOLIYATI O'RTASIDA AXLOQIY ME'YORLARNI BELGILASH

Ro'zimurodov Uralboy Madatovich
Farg'ona davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
E-mail: u.rozimurodov@fdu.uz

Annotatsiya. *Ushbu maqolada globallashuv va raqamli transformatsiya jarayonlarining jadallashuvi sharoitida sun'iy intellekt tizimlari hamda insonning ongli faoliyati o'rtasida axloqiy me'yorlarni belgilashning falsafiy-aksiologik va madaniy asoslari tadqiq etilgan. Tadqiqotning maqsadi algoritmik qaror qabul qilish mexanizmlarining insoniy qadriyatlar, milliy-madaniy meros, til va axloqiy mas'uliyat tamoyillari bilan uyg'unlashuv yo'llarini aniqlashdan iborat. Maqolada qiyosiy-falsafiy, tizimli va aksiologik tahlil metodlaridan foydalanilgan. Natijada sun'iy intellekt faoliyatini axloqiy tartibga solishda inson subyektivligi ustuvorligini ta'minlash, avlodlararo ma'naviy vorisiylik va madaniy o'zlikni asrashga qaratilgan normativ-etik tamoyillar majmuasi asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *sun'iy intellekt, ongli faoliyat, axloqiy me'yorlar, globallashuv, madaniy meros, milliy qadriyatlar, axloqiy mas'uliyat, o'zlikni anglash.*

Аннотация. *В данной статье исследуются философско-аксиологические и культурные основы установления этических норм между системами искусственного интеллекта и сознательной деятельностью человека в условиях ускорения процессов глобализации и цифровой трансформации. Целью исследования является выявление путей гармонизации механизмов алгоритмического принятия решений с гуманистическими ценностями, национально-культурным наследием, языком и принципами моральной ответственности. В работе использованы сравнительно-философский, системный и аксиологический методы анализа. В результате обоснован комплекс нормативно-этических принципов, направленных на обеспечение приоритета человеческой субъектности при этическом регулировании искусственного интеллекта, а также на сохранение межпоколенческой духовной преемственности и культурной идентичности.*

Ключевые слова: *искусственный интеллект, сознательная деятельность, этические нормы, глобализация, культурное наследие, национальные ценности, моральная ответственность, самоидентификация.*

Abstract. *This article explores the philosophical-axiological and cultural foundations for establishing ethical norms between artificial intelligence systems and human conscious activity amidst accelerating globalization and digital transformation. The study aims to identify pathways for harmonizing algorithmic decision-making mechanisms with humanistic values, national cultural heritage, language, and principles of moral responsibility. Comparative-philosophical, systemic, and axiological methods of analysis are employed throughout the research. As a result, a set of normative-ethical principles is substantiated to ensure the primacy of human subjectivity in the ethical regulation of artificial intelligence while preserving intergenerational spiritual continuity and cultural self-identity.*

Keywords: *artificial intelligence, conscious activity, ethical norms, globalization, cultural heritage, national values, moral responsibility, self-identity.*

Kirish. Globallashuv va raqamli texnologiyalar jadal sur’atlar bilan rivojlanib borayotgan hozirgi davrda sun’iy intellekt (SI) tizimlari insoniyat hayotining barcha jabhalariga – ta’lim, tibbiyot, boshqaruv, iqtisodiyot hamda ma’naviy-madaniy sohaga chuqur kirib kelmoqda. Sun’iy intellektning murakkab tahliliy va ijodiy vazifalarni bajarish qobiliyati ortib borishi bilan bir qatorda, uning inson ongi, ixtiyor erkinligi, milliy qadriyatlar va axloqiy me’yorlar tizimiga ta’siri masalasi eng dolzarb ijtimoiy-falsafiy muammolardan biriga aylandi. Ayniqsa, globallashuv sharoitida raqamli algoritmlarning madaniy meros, ona tili, avlodlararo muloqot va milliy o‘zlikni anglash jarayonlariga ko‘rsatayotgan ta’sirini axloqiy jihatdan tartibga solish hayotiy zarurat kasb etmoqda.

Insonning ongli faoliyati o‘z tabiatiga ko‘ra nafaqat mantiqiy hisob-kitob va maqsadga muvofiqlikka, balki vijdon, burch, hamdardlik, adolat hamda ajdodlardan meros bo‘lib kelayotgan ma’naviy qadriyatlarga tayanadi. Sun’iy intellekt esa katta hajmdagi ma’lumotlar va matematik modellar asosida ishlaydigan texnologik vosita bo‘lib, u o‘z-o‘zidan axloqiy subyekt bo‘la olmaydi. Shunga qaramay, algoritmik tizimlarning inson nomidan yoki inson hayotiga bevosita daxldor qarorlar qabul qilish jarayoniga jalb etilishi sun’iy intellekt va inson ongli faoliyati o‘rtasidagi chegaralarni aniq belgilashni, ularning o‘zaro munosabatini qat’iy axloqiy me’yorlar asosida tartibga solishni talab etadi.

Asosiy qism. Falsafa va etika tarixida insonning ongli faoliyati hamisha axloqiy tanlov va mas’uliyat kategoriyalari bilan uzviy bog‘liq holda talqin qilingan. Klassik axloq nazariyasiga ko‘ra, inson boshqa tirik mavjudotlar va sun’iy yaratilgan mexanizmlardan o‘z xatti-harakatlariga ma’naviy baho bera olishi, ezgulik va yovuzlikni farqlashi hamda o‘z qarorlari oqibati uchun javobgarlikni zimmasiga olishi bilan ajralib turadi [1, b. 94]. Shu nuqtai nazardan, sun’iy intellekt va inson ongli

faoliyati o‘rtasidagi axloqiy me’yorlarni belgilashda eng birinchi konseptual tamoyil – bu *inson subyektivligi va ma’naviy ustuvorligini* saqlab qolishdir. Texnologiya har qancha takomillashmasin, u inson qadr-qimmatining o‘rnini bosa olmaydi va inson ustidan hukmronlik qiluvchi kuchga aylanmasligi lozim.

Globallashuv jarayonida sun’iy intellekt tizimlarining aksariyati ma’lum bir madaniy-lingvistik makon va g‘arbcha ratsionalistik standartlar asosida yaratilayotgani milliy tillar, mahalliy qadriyatlar hamda madaniy merosni asrash borasida jiddiy muammolarni keltirib chiqarmoqda. Tadqiqotchi X. Jonas o‘zining «Mas’uliyat prinsipi» asarida texnologik qudratning kengayishi insoniyat zimmasiga kelajak avlodlar va madaniy-ma’naviy muhit oldidagi yangi axloqiy majburiyatlarni yuklashini alohida ta’kidlagan edi [2, b. 58]. Darhaqiqat, agar sun’iy intellekt algoritmlari milliy til boyligi, tarixiy xotira va xalqimizning asrlar davomida shakllangan axloqiy qadriyatlarini hisobga olmasdan joriy etilsa, bu holat yosh avlod ongida madaniy bir xillashuvga va avlodlararo ma’naviy tafovutning chuqurlashuviga olib kelishi mumkin.

Sharq falsafiy merosida, xususan, Abu Nasr Forobiy va Alisher Navoiy qarashlarida aql-idrok va ilm-fanning asl mohiyati insonni kamolotga yetaklash, jamiyatda adolat va mehr-oqibatni qaror toptirish bilan o‘lchanadi [3, b. 105]. Demak, zamonaviy sun’iy intellekt tizimlarini loyihalash va qo‘llashda ham «texnologik samaradorlik» emas, balki «axloqiy maqsadga muvofiqlik» bosh mezon bo‘lishi zarur. Sun’iy intellekt va insonning ongli faoliyati o‘rtasidagi chegaralar hamda o‘zaro ta’sir me’yorlarini quyidagi qiyosiy jadval orqali yaqqol ko‘rish mumkin:

1-jadval. Insonning ongli faoliyati va sun’iy intellekt tizimlarining axloqiy-falsafiy qiyosiy tavsifi

Mezonlar	Insonning ongli faoliyati	Sun’iy intellekt tizimlari
Faoliyat asosi	Ong, vijdon, his-tuyg‘u, ma’naviy e’tiqod, hayotiy tajriba va milliy-madaniy qadriyatlar	Matematik algoritmlar, statistik modellar, dasturiy kod va katta hajmdagi ma’lumotlar bazasi
Axloqiy subyektivlik	To‘laqonli axloqiy subyekt; ezgulik va yovuzlikni anglash hamda erkin ixtiyor asosida tanlash qobiliyati	Axloqiy obyekt va vosita; mustaqil axloqiy ong hamda vijdonga ega emas
Mas’uliyat va javobgarlik	Qabul qilingan qaror va uning ijtimoiy-ma’naviy oqibatlari uchun bevosita axloqiy va huquqiy javobgar	Mustaqil javobgarlikka ega emas; mas’uliyat tizim yaratuvchisi va foydalanuvchi zimmasida qoladi
Madaniy meros va tilga munosabat	Ona tili, tarixiy xotira va an’analarni jonli idrok etuvchi, boyituvchi va avlodlarga yetkazuvchi tashuvchi	Til va madaniy merosni raqamlashtirish, saqlash hamda ommalashtirishga xizmat qiluvchi texnik vosita

Natijalar va muhokama. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, sun’iy intellekt va insonning ongli faoliyati o‘rtasidagi munosabatlarni axloqiy me’yorlar asosida tartibga solish bugungi kunda nafaqat texnik yoki huquqiy, balki chuqur ma’naviy-madaniy masala hisoblanadi [4, b. 142]. Globallashuv sharoitida yosh avlodning raqamli platformalar bilan uzluksiz muloqoti ularda tanqidiy tafakkur va axloqiy immunitetni shakllantirishni taqozo etadi. O‘zbekiston Respublikasida sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish va raqamli iqtisodiyotga o‘tish jarayonlarida ham inson huquqlari, ma’naviy qadriyatlar va axborot xavfsizligini ta’minlash ustuvor vazifa etib belgilangan [5, b. 214].

Muhokama natijalariga ko‘ra, sun’iy intellekt va insonning ongli faoliyati o‘rtasida quyidagi to‘rtta fundamental axloqiy me’yorni qat’iy belgilash maqsadga muvofiqdir:

1. Inson nazorati va yakuniy qaror ustuvorligi me’yori: ta’lim, tibbiyot, odil sudlov va ijtimoiy boshqaruv kabi inson taqdiriga daxldor sohalarda sun’iy intellekt faqat maslahatchi va tahliliy ko‘makchi vazifasini bajarishi, yakuniy axloqiy hamda huquqiy qaror esa ongli inson tomonidan qabul qilinishi shart.
2. Madaniy-lingvistik xilma-xillik va milliy qadriyatlarni hurmat qilish me’yori: sun’iy intellekt tizimlarini o‘qitish va mahalliylashtirishda o‘zbek tili, milliy adabiyot, tarixiy-madaniy meros hamda an’anaviy axloqiy mezonlar inobatga olinishi lozim. Bu avlodlararo tafovutni yumshatish va yoshlarning milliy o‘zlikni anglashini mustahkamlashga xizmat qiladi.
3. Shaffoflik, adolat va kamsitmaslik me’yori: algoritmik qaror qabul qilish mexanizmlari inson sha’ni va qadr-qimmatini kamsitmasligi, ijtimoiy tengsizlik yoki ma’naviy manipulyatsiyaga yo‘l qo‘ymasligi kerak [6, b. 73].
4. Axloqiy mas’uliyatning bo‘linmasligi me’yori: sun’iy intellekt tomonidan yetkazilgan har qanday zarar yoki xatolik «texnik nosozlik» sifatida oqlanmasligi, balki tegishli algoritmni ishlab chiqqan va joriy etgan inson subyektlarining aniq javobgarligi belgilab qo‘yilishi zarur.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt inson tafakkurining ulkan yutug‘i bo‘lishiga qaramay, u insonning ongli, ma’naviy-axloqiy faoliyati o‘rnini bosa olmaydi. Globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida sun’iy intellekt hamda inson o‘rtasidagi axloqiy me’yorlarni belgilash inson subyektivligini himoya qilish, milliy til va madaniy merosni asrash, shuningdek, avlodlararo ma’naviy vorisiylikni ta’minlashning asosiy shartidir. Algoritmik jarayonlarni yuksak insonparvarlik tamoyillari va milliy-ma’naviy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish orqaligina texnologik taraqqiyotning jamiyat ma’naviy kamolotiga xizmat qilishiga erishish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Кант И. Основоположения метафизики нравов / И. Кант ; пер. с нем. — Москва : Мысль, 1999. — 312 с.
2. Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации / Г. Йонас ; пер. с нем. И. И. Маханькова. — Москва : Айрис-пресс, 2004. — 480 с.
3. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри / Абу Наср Форобий ; тузувчи М. Маҳмудов. — Тошкент : Янги аср авлоди, 2016. — 320 б.
4. Бостром Н. Искусственный интеллект. Этапы. Угрозы. Стратегии / Н. Бостром ; пер. с англ. С. Филина. — Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2016. — 496 с.
5. Мирзиёев Ш. М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси / Ш. М. Мирзиёев. — Тошкент : Ўзбекистон, 2022. — 416 б.